
КСЕНИЈА АТАНАСИЈЕВИЋ О ЕПИКУРУ: АТОМИЗАМ И ХЕДОНИЗАМ

ИРИНА ДЕРЕТИЋ
Филозофски факултет
Универзитет у Београду

Апстракт: Ксенија Атанасијевић није била само прва доценткиња на Београдском универзитету, већ и први стручњак за античку филозофију код нас. Циљ овог рада није систематска реконструкција свих тема и аутора из античке филозофије којима се бавила Ксенија Атанасијевић. Уместо тога, усредредићу се на разматрање њених радова о Епикуру, укључујући и њену француску књигу *L'atomisme d'Épicure* [*Епикуров атомизам*], зато што је његову филозофију најтемељније проучавала. Намера ми је да критички преиспитам како веродостојност и актуелност њене интерпретације Епикура, тако и само Епикурово учење о миними и његову теорију о задовољству.

Кључне речи: Ксенија Атанасијевић, Епикур, атомизам, минима, задовољство

1. Уводна разматрања: рецепција дела Ксеније Атанасијевић

Проучавање филозофског рада Ксеније Атанасијевић последњих двадесетак година дало је плодне резултате, што показује сву ефемерност и жаловост тежњи њених ондашњих непријатеља да је истисну из научних

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ IV

и академских кругова; док су сада она и њено дело врло присутни како у стручној, тако и у широј јавности, неки од њених непријатеља, попут Николе Поповића, готово да су пали у заборав, те се ретко спомињу каткад само у вези са неправдама које су јој нанели. Ма колико неко вредно дело за живота ауторке/аутора било грубо потискивано и маргинализовано, оно ће сигурно изаћи на видело, осим ако га неко физички не уништи, а деловаће на читаоце снажније и упечатљивије него што су насилни прогонитељи тог дела опште могли и да претпоставе.

Управо се то догађа са новијом рецепцијом филозофије и друштвеног ангажмана Ксеније Анастасијевић. О њој и њеном делу су писале професорка Радмила Шајковић, и то седамдесетих година прошлог века,⁴² а потом Ружица Петровић,⁴³ док је Илија Марић приредио две њене књиге о српској и античкој филозофији са темељним и акрибичним предговорима који представљају одлично полазиште за даље бављење њеном како српском тако и античком филозофијом.⁴⁴ Љиљана Вулетић написала је, такође, књигу о животу и делу Ксеније Атанасијевић,⁴⁵ потом приредила њене радове под називом *Ксенија Атанасијевић. Етика феминизма*.⁴⁶ Катарина Лончаревић и ја написале смо два потпуно различита текста о женама и женском питању у античкој филозофији.⁴⁷ Док Лончаревић чита нашу ауторку из феминистичке перспективе, у мом раду се критички преиспитује филозофска валидност и релевантност њених промишљања о женском питању и о филозофкињама у антици.

На Институту за филозофију и друштвену теорију октобра 2019. године организована је конференција на тему дела Ксеније Атанасијевић. Прошле године је покренута иницијатива за подизање споменика првој

42 Уп. Радмила Шајковић, „Животни пут и дело Ксеније Атанасијевић”, у: *Филозофске студије*, I/1 (1970), стр. 33–52.

43 Уп. Ружица Петровић, *Филозофија утехе Ксеније Атанасијевић*, Београд, Пешић и синови, 2004. У монографији о филозофији Ксеније Атанасијевић, Ружица Петровић посветила поглавље у којем преиспитује обиман рад Атанасијевићеве на проучавању грчке филозофске баштине. Уп. *Ibid.* 19–51, 185–207.

44 Уп. Ксенија Атанасијевић, *Античка филозофија*, приредио Илија Марић, Београд, Плато, 2007, као и Ксенија Атанасијевић, *Српски мислиоци*, Илија Марић (прир.), Београд, Плато, 2006.

45 Уп. Љиљана Вулетић, *Живот и мисао Ксеније Атанасијевић*, Београд, 2005.

46 Уп. Љиљана Вулетић (прир.), *Ксенија Атанасијевић. Етика феминизма*, Београд, Хелсиншки одбор за људска права у Србији, 2008.

47 Уп. Katarina Loncarevic, “A Feminist Philosopher on the Fringe of History: Ksenija Atanasijevic and Ancient Greek Philosophy”, *The Monist* 98(1): 113–124 (January 2015); као и Ирина Деретић, „Ксенија Атанасијевић о женама и женском питању у античкој филозофији”, *THEORIA* 4 (2016), стр. 93–109.

жени предавачу филозофије, са чиме су се на седници Наставно-научног већа Филозофског факултета сложили сви чланови тог Већа, чиме је, ако је уопште могуће, донекле исправљена неправда нанета овој умној, храброј и марљивој жени, потпуно посвећеној филозофском раду.

Дело Ксеније Атанасијевић, посматрано у целини, прожима полемички тон чиме она показује неоспоран филозофски таленат за критичко просуђивање, за расправу која је утемељена на одмереним и промишљеним аргументима. Њена критичка оштрица постиже свој циљ управо зато што се наша филозофкиња никада не служи *ad personam* аргументима. Она побија незаснованост теза које почивају на необразложеним тврдњама, лажној учености, иза које се неретко крије недостатак талента. Њеном критичком перу не измичу ни њени савременици, ни најпознатији познаваоци античке мисли њеног времена, чак ни филозофи о којима пише. При томе, Ксенија Атанасијевић указује и на њихове слабе аргументе, те показује да су они неодрживи било из логичких или епистемичких разлога, или пак, стога, што је савремена наука и филозофија показала да више нису тачни или релевантни. Наша филозофкиња бескомпромисно је била заинтересована да дође до истине о проблемима које истражује. Поврх тога, ретки су филозофи каква је Ксенија Атанасијевић, који се с подједнаким даром баве филозофијом природе, математике и науке, те, стога, имају врло развијен дар за аргументативно мишљење, као и филозофијом која се више заснива на интуицији, јединствености доживљаја себе и света, емотивним стањима песимизма и оптимизма.

2. Зашто је Ксенија Атанасијевић наш „први специјалиста за античку филозофију“?

Ксенија Атанасијевић се бавила многим темама из историје филозофије и науке, али је њен највећи допринос у истраживању античке филозофије. Илија Марић је врло детаљно истраживао наставне платонове о историји филозофије које је увео Михаило Шљивић, а унапредио их Бранислав Петронијевић.⁴⁸ Наша филозофкиња, поред тога што је држала

48 Уп. Ксенија Атанасијевић, *Античка филозофија*, приредио Илија Марић, Београд, Плато, 2007, стр. 540, 341.

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ IV

предавања о другим периодима у историји филозофије, посветила се, пре свега, изучавању античке филозофије, те Илија Марић изводи тачан закључак да је она „први наш специјалиста за античку филозофију”.⁴⁹ Он, такође, исправно запажа да она пажњу „поклања споредним, занемареним, чак егзотичним појавама”⁵⁰ попут прве филозофикиње Тхеане, софиста другог реда, Продика са Кеоса, итд. Ипак, она је писала и о великим филозофима, попут Демокрита, Сократа, Платона и Епикура. Платону и Аристотелу посветила је мање текстове, али је зато, пошто је већ била избачена са Београдског универзитета, превела на српски језик Платонов најтеже написан дијалог *Парменид*, као и Аристотелове логичке списе. Могао би се навести још један разлог што није објавила неку студију о Платоновој или Аристотеловој филозофији, а то је чињеница да је о њима већ писао Бранислав Петронијевић, те су српски читаоци већ били колико-толико упознати са два највећа грчка филозофа.

Ксенија Атанасијевић је имала намеру да напише књигу о историји целокупне грчке филозофије,⁵¹ те бисмо могли посматрати текстове што их је публиковала, као и књигу о Епикуру на француском језику као делове будуће целовите историје хеленске филозофије. Чини се да је њен текст под називом „Почеци филозофирања код Грка” био управо замишљен као уводна студија у историју античке филозофије. На жалост, услед слабости и зависти наше оновремене универзитетске средине – па чак и њених највећих ауторитета – она није успела да своју замисао спроведе у дело. Стиче се утисак да ауторкини краћи списи о грчкој и римској филозофији представљају нацрт будућих развијенијих радова – оних које је започела али, на жалост, није завршила. Вредно је, чини се, приметити и то да су две наше велике интелектуалке, Ксенија Атанасијевић и Аница Савић Ребац, намеравале да остваре замисли синтетичке и системске природе: Аница о развоју еротологије, а Ксенија о повести античке филозофије. На жалост, ниједна од њих није успела да ове замисли реализује, али су нам, и поред тога, оставиле радове који су се отргли зубу времена и остали актуелни и до данашњих дана.

Овај рад нема намеру да изврши систематску реконструкцију свих тема и аутора из античке филозофије којима се бавила Ксенија Атанасијевић. Уместо тога, усредсређује се на критичко преиспитивање радова о

49 Уп. *ibid.*, стр. 540.

50 Уп. *ibid.*, стр. 554.

51 Уп. *ibid.*, стр. 5–40.

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ IV

Епикуру, укључујући и њену француску књигу о његовом атомизму, управо зато што се бавила његовом филозофијом на најтемељнији начин. Дакле, намера ми је да критички преиспитам како веродостојност и актуелност њене интерпретације Епикура, тако и само Епикурово учење о миними и његову теорију о задовољству. Могло би се поставити питање шта је нашу филозофкињу мотивисало да се толико предано и дуго бави Епикуровом филозофијом. По свему судећи, одговор лежи у томе што је она претходно истраживала мисао Ђордана Бруна, при чему се Епикур у извесној мери може сматрати његовим претечом, што ћемо у раду и показати.

Да би се реконструисало и проценило тумачење Епикурове филозофије Ксеније Атанасијевић, потребно је узети у обзир четири њене расправе: француску књигу о Епикуровом атомизму под називом *L'atomisme d'Épicure* [*Епикуров атомизам*],⁵² потом текстове „Епикур”,⁵³ „Епикурова срећа”,⁵⁴ и најпосле послератни рад: „Питагорејци, Епикур и Ђордано Бруно – претходници савременог атомизма и астрономије”.⁵⁵ Расправа о старом атомизму⁵⁶ представља неку врсту уводног разматрања у односу на ауторкино схватање Епикурове филозофије. У три предратна рада наша филозофкиња Епикурову филозофију разматра полазећи од претпоставки старог атомизма (Леукипа и Демокрита), док у својој студији из седамдесетих година XX века она Епикура види као претечу савремене науке. Поврх тога, Ксенија Атанасијевић исправно тумачи његов начелан став када је реч о односу физике, логике и етике у том смислу да се еудајмонија – изједначена са задовољством, којег је Епикур на својеврстан начин разумео – може остварити тек уколико тачно сазнамо природу и законе мишљења, што ће нас ослободити од разних форми сујеверја и страха од смрти.⁵⁷ Стога је Епикурова атомистичка филозофија инструмент у постизању истинског задовољства, те представља утемељење његовог учења о хедонизму. У својој француској студији наша филозофкиња понајвише критички дискутује о Епикуровом атомизму.

52 Уп. Xenia Atanassievitch, *L'atomisme d'Épicure*, Les Presses Universitaires de France, Paris, 1927.

53 Уп. Ксенија Атанасијевић, *Античка филозофија*, приредио Илија Марић, Београд, Плато, 2007, стр. 389–336.

54 Уп. *ibid.*, стр. 337–340.

55 Уп. *ibid.*, стр. 468–495.

56 Уп. *ibid.*, стр. 163–168.

57 Уп. Xenia Atanassievitch, *L'atomisme d'Épicure*, Les Presses Universitaires de France, Paris, 1927, стр. 8.

3. Две врсте текстова о античкој филозофији Ксеније Атанасијевић

Ксенија Атанасијевић је публиковала два типа радова о античкој филозофији. На једној страни су радови педагошког и популарног карактера, а неки од њих су произашли из предавања која је држала у Коларчевој задужбини. Пошто се највећи број тема из античке филозофије о којима пише налази у књигама које нису биле ни преведене на српски језик, њени текстови имали су за циљ да српску читалачку публику уведу у античке теме посредством података о историјском тренутку, животу и веровањима античких филозофа. Такви просветитељски разлози мотивисали су и Бранислава Петронијевића да публикује читав низ текстова из историје филозофије који су, како по тону, тако и по начину обраде, више доксографског него критичко-филозофског карактера. То не значи да су тврдње у овим текстовима нетачне или проблематичне.

У другом типу текстова, који су филозофског и истраживачког карактера, Ксенија Атанасијевић настоји да реконструише питања на која је одређени филозоф, на пример Епикур, давао одговоре, или, другачије речено, да разуме шта је Епикура мотивисало да објасни ствари на одређени начин. Потом, наша филозофкиња се критички односи како према изворима, тако и према најбољој, секундарној литератури тога времена, коју одлично познаје. Надаље, њен приступ некој филозофској теми је проблемски и критички, као што и властите интерпретативне тезе ауторка артикулише на критички, каткад и на полемички начин. Потом, врло детаљно и конзистентно излаже сопствену реконструкцију неког аргумента, при чему у већини случајева уверљиво показује зашто је њено тумачење исправно у односу на тумачења која су другачија од њеног или су му чак супротна.

Све то показује да је Ксенија Атанасијевић била врстан зналац античке филозофије, посебно античког атомизма, и да је тој филозофији приступала на херменеутички и критички утемељен начин. Њена студија о Епикуру на француском језику не заостаје за најбољим студијама тога времена, те зато не би требало да зачуди ни тако позитивна рецепција ове њене књиге.⁵⁸ Могли бисмо рећи и то да је та њена француска студија о Епикуровом

58 Како наводи Илија Марић, „... о књизи *L'atomisme d'Epicure* писали су рецензије Адам Кронијевич у *Пољској филозофској ревији* за април 1928, Чарлс ван Девентер у холандском недељнику *Chemisch Weekblad* (2. II 1929), Димитрије Михалчев у часопису *Филозофски преглед* из Софије (мај-јуни 1929)“, те Шмаус („Xénia Atanassievitch, L'Atomisme d'Epi-

атомизму управо пример како се треба бавити одређеном темом из историје филозофије. На врло сличан начин се и данас историчари филозофије односе према историјско-филозофској грађи, у том смислу да се најпре одреди сопствено стајалиште у оквиру већ постављеног интерпретативног оквира. Потом је неопходно да се аргументативно и уверљиво образложи властито читање. Интерпретативне тврдње нису само-разумљиве, већ треба да буду потврђене у процесу тумачења. Ксенијини српски текстови о Епикуровој филозофији представљају одлично написане и филозофски релевантне сажетке њене француске књиге о његовом атомизму.

4. У чему Ксенија Атанасијевић види допринос Епикуровог атомизма?

Епикур је озлоглашени мислилац зато што је дуго времена био и намерно и ненамерно погрешно тумачен. Од такве рецепције Епикурове филозофије не одступа ни српска филозофска баштина која на самим својим почецима спомиње озлоглашене епикурејце. Премда Свети Сава у *Номоканону*⁵⁹ тачно каже да су епикурејци сматрали „нерастављива и недељива тела” начелима свега што јесте, он греши када пише да су они сматрали да је „богатство” сврха живота. Његош бритко и оштро напада Епикуров став о томе да душа није бесмртна и оптужује га да душу сели у „скотско мртвило”.⁶⁰ Пошто је, према Епикуру, и сама душа телесна, она се после смрти

cure, Paris, Presses Universitaires de France”, *Мисао*, 9/1927, XXIII/7–8, 474–478) итд. Уп. Илија Марић, *Између метафизике и дијалектике*, Отачник, Београд, стр. 111.

59 Упоредити фототипско издање тзв. Иловичке крмчије (Горњи Милановац 1991, стр. 354–356) као и штампани одломак из Морачке крмчије (Ђ. Трифуновић, оп. цит., стр. 37). Исти овај текст се налази и у сарајевској крмчији из Музеја српске цркве код Баш чаршије (стр. 326–421) као и у пећкој верзији крмчије, која се сада чува у САНУ (стр. 346–371). Текст је објављен у Трифуновић, „Преглед најстаријих јереси”, у: „Крмчији светога Саве“, *Рашка баштина* 13/1988, стр. 35–38). Савремени превод се може наћи у Д. Драгојловић, „Филозофске антологије и флорилегије у старој српској књижевности“, *Књижевна историја* 34/1976, стр. 227. Има 11 српских рукописа који се темеље на Савином оригиналу *Крмчије* (Иловичка крмчија у ЈАЗУ III с9, 3546 – 375а; Сарајево, *Музеј српске цркве код Баш Чаршије*, 326б–341б; библиотека САНУ (пећка верзија Савине крмчије 346б 371б).

60 *Питагоро, и ти Епикуре, / Зли тирјани душе бесамртне! / Мрачан ли вас облак покријева / И све ваше посљедоватеље! / Ви сте људско име унизили! / И званије пред богом човека, /*

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ IV

распада као и тело. На другој страни, лошу слику о Епикуру и његовој филозофији поништавају текстови и књига Ксеније Атанасијевић, који су и до дана данашњег предмет пажње и интересовања.

Поврх тога, ова наша филозофкиња побија стару хипотезу – која вековима није довођена у питање – да је Епикур безначајан и неоригиналан мислилац, било да је реч о његовој физици или пак етици. Тврдило се да је од Демокрита преузео атомизам, који је, додуше, негде и допуњавао и мењао, мада не на убедљив и ваљано образложен начин, а да је етичко становиште дословце преузео од киренаичара.⁶¹ У свим радовима о Епикуру, Ксенија Атанасијевић одлучно побија и једну и другу интерпретативну хипотезу, и то тако што показује да је он у артикулацији и своје филозофије природе и етичких промишљања имао инспирација у Демокритовом атомизму и етици.⁶² То је постизање среће која се описује као стање непомућеног мира, што и један и други атомичар истичу као сврху и идеал људског живота.⁶³ При томе је занимљиво приметити и следеће: за разлику од немалог броја сачуваних Демокритових етичких фрагмената, који углавном исказују опште-прихваћена морална уверења, Епикуров аргумент којим побија схватање зашто се не треба плашити смрти не престаје да буде предмет филозофског интересовања.

Антички атомизам, како исправно уочава Ксенија Атанасијевић, мотивисан је потребом да се одговори на парадоксе елејске филозофије који се односе на небиће, мноштво и кретање. Друго, она исправно увиђа да су новине Епикуровог атомизма проистекле из његовог настојања да

*Једначех га са бесловесношћу/ Небу грабећ искру божествену,/ Скојега је скочила огњишта/
У скотско је селећи мртвило.* Бритким пером, Његош доводи у питање оно што је за Епикурову филозофију доста важно, а то је негирање бесмртности душе, као и онога што је „боженствено“ у човеку, а то је делатност духа, искра, светлост, луча нашега микрокосмоса. Питање колико се Питагора и Епикур могу повезати. Није ли Његош погрешно када је овде оптужио обојицу за тиране душе бесмртне? Не постоји ниједна реченица која би се са потпуном сигурношћу могла приписати Питагори, да бисмо закључили да је он тиранин душе бесамртне. Можда је Његош имао у виду питагорейско учење о реинкарнацији као нешто што је погрешно и „тирјанско“ – тим пре што помиње „скотско мртвило“ а „скот“ је стари израз за животињу. Уп. П. П. Његош, *Луча Микрокосма*, Удружење издавача и књижара Југославије, Београд, 1994, стр. 10.

61 Уп. Xenia Atanassievitch, *L'atomisme d'Épicure*, Les Presses Universitaires de France, Paris, 1927, стр. 11.

62 Уп. *ibid.*, стр. 14.

63 Можда је наша филозофкиња тежила управо том стању непомућеног мира и спокојства, с обзиром на то колико јој зла и бола нанела академска заједница коју је итекако задужила својим делом.

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ IV

одговори на приговоре које Аристотел упућује атомизму.⁶⁴ Поврх тога, наша филозофкиња настоји да покаже како постоје присније везе између Епикурове филозофије природе и етике. Чињеница да се о томе и данас дискутује показује пак да тај њен увид никако није превазиђен, него је напротив нешто што мотивише савремене историчаре филозофије на расправу.

У даљем наставку рада нећу улазити у све атомистичке аргументе, које је тумачила, већ ћу критички размотрити само новине Епикуровог атомизма. Попут Демокрита, и Епикур је материјалиста, те сматра да се чулно опаљливе ствари састоје од физички недељивих атома.⁶⁵ За разлику од Демокритовог појма небића, како то исправно истиче Ксенија Атанасијевић, Епикур концептуализује оно што није материја или бестелестност као „празан простор у коме нема никаквог тела (*κενόν*) или место што заузима једно тело (*τόπος*), или простор кроз који пролазе тела (*χώρα*)”.⁶⁶

Данас су и почетници у бављењу Епикуровим атомизмом информисани о томе да је он теоријом о миними унео значајну новину у атомизам. У француској расправи о Епикуру, Ксенија Атанасијевић, добро упозната са свом литературом о његовом атомизму, скрупулозно и акрибично реконструише историјат расправе о овом сегменту Епикуровог учења.⁶⁷ Према мишљењу наше филозофкиње, Узенер [Usener] – приређивач⁶⁸ свих Епикурових списа и сведочанстава о њему – није дао валидно тумачење Епикуровог учења о миними. Рецепција те доктрине започиње Гедекемеје-

64 Уп. Xenia Atanassievitch, *L'atomisme d'Épicure*, Les Presses Universitaires de France, Paris, 1927, стр. 40, 63.

65 Драго Ђурић критички преиспитује Епикурово објашњење зашто је нужно да постоје атоми. Он вели: „Епикур сматра да се без постојања атома не би могло објаснити постојање коначних тела доступних нашим чулима. Али пошто коначна тела постоје, онда морају постојати и атоми. Како би то одбранио, Епикур је принуђен да уведе критеријум мере. Наиме, уколико бисмо деобом ишли испод замишљене мере величине атома, не би могла постојати тела доступна нашим чулима. Због чега? Због тога што би даљом деобом, до форме праха, делови од којих су састављена тела толико ослабили да ти сувише ситни делови не би имали кохезивну снагу која би их држала за једно, а што је услов за постојање. Према томе, атоми морају имати неку одређену величину, која се даље не може делити.“ Уп. Д. Ђурић, *Вечност света у антици и раном средњем веку*, Српско филозофско друштво, Београд, 2015, стр. 184–185.

66 Уп. Ксенија Атанасијевић, *Античка филозофија*, приредио Илија Марић, Београд, Плато, 2007, стр. 308.

67 Уп. Xenia Atanassievitch, *L'atomisme d'Épicure*, Les Presses Universitaires de France, Paris, 1927, стр. 20–21.

68 Уп. Usener, *Epicurea*, Praefatio, et Weille, *Journal des Savants*, 1880.

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ IV

ровом дисертацијом из 1897. године.⁶⁹ У њој се каже како учење о миними представља Епикуров оригиналан допринос атомизму, а аутора ове дисертације Ксенија Атанасијевић критикује што није посветио довољну пажњу важним аспектима ове доктрине.⁷⁰ Две године касније, Винденбергер [Windenberger] у тези на латинском језику из 1899. године врло уопштено и недовољно пише о Епикуровим минимама. Она нарочито истиче важност данас класичне студије: *Епикурово учење о миними*⁷¹ Ханса фон Армина, која представља почетак озбиљног изучавања најзначајнијег Епикуровог доприноса атомизму.

Из овог прегледа историјата тумачења Епикуровог учења о миними може се уочити како Ксенија Атанасијевић, на историјско-филозофски промишљен начин, настоји да, без занемаривања и прескакања – а што је карактерисало њене претходнике у тумачењу овог сегмента Епикурове филозофије – преиспита шта су њени претходници рекли о миними, те да пружи властити критички суд о дометима тих интерпретација. Управо је то начин како се најбољи историчари филозофије односе према филозофским проблемима из прошлости. Свако узорито историјско-филозофско истраживање подразумева критичку реконструкцију водећих радова на тему којом се аутор(ка) бави, те одређење властите позиције, како према филозофском проблему, што је предмет расправе, тако и у односу на постојећу рецепцију тог филозофског проблема.

Шта су Епикурове миниме или оно што је минимално (*ἐλάχιστα*) и без делова (*ἀμερῆ*)? И зашто их је увео у своју филозофију? Ксенија Атанасијевић на ова питања даје тачан одговор. Миниме су најмањи замисливи и недељиви конституенти атома, који без атома не могу самостално постојати. Дакле, Епикур је разликовао атоме који су физички неразделиви, што сама грчка реч и значи, од најсићушнијих „делова”, што се могу замислити само нашим „духом”.⁷² Однос између минима и атома је такав да атоми имају миниме као своје делове, док миниме немају самостално постојање ван атома.⁷³ Атом је физички недељив, али математички и ло-

69 Уп. Goedeckemeyer, *Epicurus Verhältnis zu Demokrit in der Naturphilosophie*, Strasbourg, 1897.

70 Уп. Xenia Atanassievitch, *L'atomisme d'Épicure*, Les Presses Universitaires de France, Paris, 1927, стр. 30.

71 Уп. Hans von Arnim, *Epicurus's Lehre vom Minima*, *Almanach der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*. Wien, 1907.

72 Уп. Ксенија Атанасијевић, *Античка филозофија*, приредио Илија Марић, Београд, Плато, 2007, стр. 310, 311.

73 О односу минима у атому ново читање даје Eliya Cohen у још необјављеном тексту под називом: „Point of contact: Adjacency and individuation in Epicurean atomism”.

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ IV

гички није, из чега би могло да следи да се до најелементарнијих недељивих „делића” материје може доћи математичком или логичком анализом. Према су најелементарнији „делови” материје, саме миниме нису материјалне. Да ли то значи да су миниме нуладимензиони, геометријски ентитети, будући да Ксенија Атанасијевић каже да су пунктуални? Ту се, међутим, поставља питање шта су миниме тродимензионих атома? У литератури се често миниме тумаче као теоријски, појмовно и математички недељиви конституенти атома. Дејвид Седли, чини се, с правом упућује примедбу на приписивање било којих епистемолошких компоненти миними, према се и сам користи овим појмовним апаратом онда када уводи концепт миниме.⁷⁴

Ксенија Атанасијевић плаузибилно објашњава да их је Епикур увео у своју атомистичку филозофију како би побио Демокритову теорију о бескрајном броју облика атома.⁷⁵ Уколико би облика атома било бескрајно, онда би и разноликост у видљивој природи била бескрајна, што би довело до урушавања сваког поретка. Стога је Епикур, како га наша филозофкиња тумачи, „ограничио број делова атома, и учио да комбинације сведеног броја минима у атому морају бити исто тако ограничене”.⁷⁶

У предратним текстовима о атомизму наша филозофкиња заступа оригиналну интерпретативну хипотезу да је већ Демокрит експлицитно у његовим несачуваним списима или имплицитно подразумевао појам миниме,⁷⁷ што образлаже тиме да је он као врстан математичар морао доћи до тог појма. Ма колико се чинила њена хипотеза интересантном, управо стога што тиме чини позицију Абдерићаниновог атомизма отпорнијом на побијања, не можемо је поткрепити ниједним од његових сачуваних фрагмената или сведочанстава о његовој филозофији. Поврх тога што Ксенија Атанасијевић не може доказати оно што тврди, она овом хипотезом доводи у питање и властито објашњење разлога због којег Епикур уводи појам миниме. Уколико је он увео појам миниме како би ограничио број форми атома, којих по Демокриту има бесконачно много, чини се да овај појам Епикур не би морао да уведе у атомистичку филозофију, ако би он већ постојао код Демокрита.

74 Уп. Дејвид Седли, „Епикуровска физика”, у: *Хеленистичка филозофија*, приредили П. Грегорић и Ф. Гргић, Загреб, Крузак, 2005, стр. 82, 83.

75 Уп. Ксенија Атанасијевић, *Античка филозофија*, приредио Илија Марић, Београд, Плато, 2007, стр. 312.

76 Уп. Уп. *ibid.*, стр. 211.

77 Уп. Xenia Atanassievitch, *L'atomisme d'Épicure*, Les Presses Universitaires de France, Paris, 1927, стр. 38.

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ IV

У тексту из 1973. године,⁷⁸ Ксенија Атанасијевић ревидира ову своју интерпретативну хипотезу тако што тврди да је учењем о сложености атома, односно учењем о најмањим елементима из којих се атом састоји, што су миниме, Епикур побољшао Демокритов атомизам. Управо је, дакле, Епикур, а не Демокрит, творац појма миниме, при чему ауторка сматра Абдерићанина његовим претечом у овом погледу. Наша филозофкиња указује на то како је Епикурова филозофија извршила утицај, како на филозофију, тако и на науку. Она посебно истиче повезаност његовог учења о миними са филозофским погледима Ђордана Бруна, који је под утицајем овог античког атомисте дошао до тезе о томе да се дељивост материје окончава недељивим елементима, минимама. Поврх тога, Епикур је сматрао да је васељена бесконачна, те да има и другде светова какав је наш, чиме је он, према мишљењу наше филозофкиње, утицао на Ђордана Бруна. Надаље, она сматра да је учењем о сложености атома Епикур „постао далеки, генијални далеки претходник модерних атомских физичара.”⁷⁹

И када је реч о примордијалном кретању атома, Епикур је унео радикалну промену у антички атомизам. Одговарајући на Аристотелове приговоре упућене Демокритовом објашњењу тога како је настало кретање у васељени, Епикур поред природног кретања, чији је узрок тежина, и насилног кретања проузрокованог сударом, уводи и трећу врсту кретања, чији је узрок скретање атома. Наиме, атоми који падају вертикално у правој линији кроз празан простор, „попут кишне капи”,⁸⁰ никада се не могу сударати или срести. Уколико не дође до судара атома, онда се не могу конституисати агрегати атома ни сложена тела, па самим тим ни све што постоји у васељени. Епикур је одбацио Демокритово објашњење према којем тежи атоми, крећући се брже вертикално кроз празнину, падају на лакше атоме са којима се сударају, те тако настаје првобитно кретање у универзуму. Тачно је, сматра Епикур, да тежа тела падају брже од лакших тела кроз воду или ваздух.⁸¹ Међутим, тела се једнаком брзином крећу кроз

78 Уп. „Питагорејци, Епикур и Ђордано Бруно – претходници савременог атомизма и астрономије”, у: Ксенија Атанасијевић, *Античка филозофија*, приредио Илија Марић, Београд, Плато, 2007, стр. 468–497.

79 Ксенија Атанасијевић вели: „Бруно претпоставља да постоји троструки минимум: општи метафизички минимум или монада, која је јединица као основ целог постојања, а затим је јединица као основ бројева (минимум као принцип квантитета), минимум физички или атом (минимум као принцип величине тела) и геометријски минимум или тачка. Монада је принцип метафизике, атом физике, а тачка геометрије“. Уп. *ibid.*, стр. 493.

80 Уп. Xenia Atanassievitch, *L'atomisme d'Épicure*, Les Presses Universitaires de France, Paris, 1927, стр. 64.

81 Уп. *ibid.*, стр. 64–65.

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ IV

празнину, будући да, крећући се кроз њу, не наилазе ни на какав отпор. Па како онда долази до судара атома, што омогућава стварање света? Епикуров неочекивани одговор остао је забележен у историји филозофије, како по томе што доводи у питање детерминизам старијег атомизма, тако и по томе што представља двоструко објашњење: објашњење „постања света” и објашњење слободе воље.

Пођимо од тога како скретање атома утиче на постање света. Не постоји могућност да се атоми, који се крећу кроз празан простор у вертикалној линији, сударе. Они скрећу од вертикалне линије и тиме омогућавају сударање атома, њихово „преплитање и нагомилавање”, те најпосле доводе до вртложног кретања. Скретање атома је, дакле, узрок вртложног космичког кретања које доводи до стварања света.

Скретањем атома,⁸² Епикур је, како Ксенија Атанасијевић ову његову тезу исправно тумачи, хтео и да побије свемоћ фаталности и да спасе човекову слободу, која би била потпуно онемогућена искључивом претпоставком о нужном падању атома надоле. Нама се чини врло плаузибилним да је последњи разлог претегао код Епикура, зато што је био неопходан за остваривање циља његове филозофије – мирноће душе, до које се може доћи слободном вољом.⁸³ Могли бисмо се послужити кантовском терминологијом на овом месту, па рећи да је скретање атома трансцендентални услов постојања људске слободе. Ксенија Атанасијевић иде даље у својој интерпретацији Епикуровог приписивања способности скретања елементима ствари када у томе види „рудимент воље”.⁸⁴ Из тога следи не само да „људска слобода има дубоког корена у природи”,⁸⁵ него су и сами атоми у извесном смислу носиоци власитите слободе. Њена интерпретација Епикуровог атомизма у својој крајњој инстанци доводи у питање како материјализам, тако потпуни објективизам ове доктрине.

Према стиховима поетског дела Лукреција Кара,⁸⁶ који се, што је опште прихваћено, сматра неупитним извором за разумевање Епикурове филозофије, нарочито уверљиво говори о овој повезаности између индетерминизма у васељени са слободом човекове воље. Скретање атома слу-

82 Оригиналану интерпретацију Епикурове тезе о кретању атома даје Мишел Фурније у недавном обављеном тексту. Уп. Michael Fournie, „Epicurus' Panpsychism”, у: Vol. XXXVI, December 2018, стр. 25–37.

83 Уп. Ксенија Атанасијевић, *Античка филозофија*, приредио Илија Марић, Београд, Плато, 2007, стр. 315–316.

84 Уп. *ibid.*, стр. 317.

85 Уп. *ibid.* стр. 317.

86 Уп. de Lucrece, *De rerum natura*, II, 251–293.

жи Епикуру за објашњење тога да је човекова воља слободна, што ће рећи да није предодређена божанским или било каквим другим поретком. То што је човек самом својом природом слободан, има врло важне последице како за наше саморазумевање, тако и за то какво би морално учење требало да управља нашим животима. Човек је узрок властитог кретања, својих промишљених или непромишљених одлука. Управо зато што је слободан, човек може не само да делује независно од спољашњих утицаја, него може и да им се супротстави. И што је можда за Епикура и најважније – самим тим што је слободан, човек може да се ослободи својих ирационалних страхова, као што су страх од смрти и од божије казне. Осим овог негативног појма слободе, Епикур је развио и позитивни појам слободе, односно он сматра да је човек у стању да оствари сврхе које сам себи поставља и којима реализује своју судајмонију.

5. Ксенија Атанасијевић о Епикуровом хедонизму

За Епикура етика није само теорија о моралу, већ промишљање о томе како треба постићи срећу, што треба да примени у свом животу онај који промишља појмове судајмоније,⁸⁷ задовољства, емоције и врлине. Поврх тога, његова етика подразумева и конкретне савете који би требало да воде остварењу сврха које настојимо постићи у животу.

Ксенија Атанасијевић Епикурову етику тумачи тако што је контрастира са киренаичким хедонизмом, а приближава је Демокритовим етичким промишљањима. И у савременој рецепцији Епикурове етике, она се доводи у везу са Демокритовом, из чега видимо да је та повезаност, која представља једну од средишњих тачака тумачења Ксеније Атанасијевић, потврђена савременим, најбољим интерпретацијама Епикурове етике.⁸⁸ Врло је актуелан и тачан њен увид у то да се у извесним сегментима своје

87 Еудајмонија није само неко привремено субјективно стање настало услед тренутног задовољства што смо постигли одређене нама пожељне циљеве, него постојано вођење доброг живота у целини које има уплива у све сфере нашег деловања.

88 Видети, на пример, Michael Erler и Malcolm Schofield, „Epiurovska etika”, у: *Helenistička filozofija*, приредили Р. Gregorić, F. Grgić и М. Hudeljak Grgić, Kruzak, Загреб, 2005, стр. 109–140.

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ IV

етике Епикур приближава чак и стоицима,⁸⁹ чије су рефлексије о моралу наизглед супротне Епикуровим. Њен став према Епикуровим етичким промишљањима је беневољентан, премда уочава и недостатак аргументације у њима,⁹⁰ што правда плаузибилном хипотезом, наиме, тиме да је она постојала у Епикуровим делима која су изгубљена.

Најпознатији теоретичар хедонизма утемељио је врло необично хедонистичко становиште. Наиме, по Епикуру еудажмонија се не састоји од неке одређене врсте задовољства или пак од непрекинутог, дуготрајног уживања у нечему. Ксенија Атанасијевић прво разматра шта значи за Епикура задовољство, при чему није реч о номиналном значењу те речи, него о нечему што би требало да буде циљ људских стремљења, те показује како он до долази тог става. Епикур одређује задовољство на негативан начин као одсуство бола, при чему између задовољства, што је добро по себи, и бола, што је зло по себи, не постоји никакво средње стање. Надаље, задовољство се одређује као одсуство и телесних болова и душевне узнемирености.⁹¹ Чини се да је Епикурово објашњење да је задовољство добро, а бол зло, натуралистичког карактера у том смислу што он каже да је природа свих живих бића, укључујући и нас људе, таква да тежимо задовољству, а избегавамо бол. То је за Епикура самоочигледна чињеница, те не даје никакав аргумент или пример како би је поткрепио. Позива се, додуше, на самопосматрање, у том смислу што свако од нас може да се позове на властито искуство у којем сви ми тежимо задовољству, а избегавамо бол.

Одређење задовољства као лишености бола могло би да представља неопходан или пожељан услов за остварење еудажмоније, али није плаузибилно рећи да лишеност бола представља сама по себи садржај истинске среће. Ксенија Атанасијевић увиђа овај проблем, те уводи поред негативних и нека позитивна својства задовољства, онако како их Епикур разуме. Задовољство, које је лишеност сваке врсте бола, доводи до душевног мира и склада, а то према Епикуру представља истинску срећу.⁹² Уколико бисмо Епикурову етику хтели да позитивно одредимо, онда бисмо могли рећи да треба бирати она задовољства која доприносе душевном спокоју и смањењу физичких болова, а стање душевног спокојства је самодовољно, чему, дакле, ништа више није потребно. Да ли ово стање психо-физичке

89 Уп. Ксенија Атанасијевић, *Античка филозофија*, приредио Илија Марић, Београд, Плато, 2007, стр. 338.

90 Уп. *ibid.*, стр. 334.

91 Уп. *ibid.*, стр. 331.

92 Уп. *ibid.*, стр. 330–331.

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ IV

хармоније подразумева неку активност или пак тежи искључењу сваке делатности?

У савременој академској расправи о кинетичким и катастематичким задовољствима –чију разлику је увео сам Епикур⁹³ – Ксенија Атанасијевић сматра да Епикур даје предност „статичким” задовољствима, при чему се чини да се наша филозофкиња с њиме слаже, контрастирајући епикуровски појам задовољства киренаичком, при чему би требало додати и то да ни овде није реч о лингвистичким разликама, већ о потпуно различитим концепцијама о томе како исправно структурирати живот како би се у њему остварила истинска срећа.

Киренаичари су под задовољством, како се чини, подразумевали кинетичка задовољства која не почивају на задовољењу неке потребе, већ се право уживање постиже увећавањем жеља и изналажењем нових начина да се оне задовоље. Они су, по свему судећи, давали предност тренутним над трајнијим задовољствима, телесним над душевним уживањима, те сматрали да је потребно изналазити нове начине да се задовоље жеље које увек расту, увећавају се, и никад се до краја не могу задовољити. За разлику од њиховог разумевања уживања, Епикуров појам задовољства је „статички”, у том смислу да подразумева постизање стања што је могуће савршенијег душевног мира које искључује сталне и неутажене жеље и потребе. Стога Епикур указује на сву сложеност односа уживања и бола: „Ми не избегавамо свако задовољство, него прелазимо преко многих када њихов исход за нас представља већу количину немира. Уз то, многе болове сматрамо бољим од задовољства када након подношења болова током временског раздобља следи веће задовољство за нас. Према томе, свако задовољство је због привидног афинитета нешто добро, али није свако задовољство вредно избора, исто као што је сваки бол нешто лоше, али нема свака природа бол да је треба избегавати. Но, примерено је о свим тим стварима просуђивати тако што ћемо их поредити. Јер некад оно добро сматрамо лошим, и обрнуто, оно лоше добрим”.⁹⁴ Овде Епикур врло проницљиво показује како су задовољство и бол контекстуално условљени, и то тако што разумним просуђивањем треба проценити шта у одређеној ситуацији доноси задовољство, а шта не, која су уживања лоша, јер имају лоше последице, а која то нису, те које је задовољство доиста вредно избора.

93 Уп. DL. X. 136.

94 Уп. *Ep. Men.* 129–130, као и Michael Erler и Malcolm Schofield, „Epikurovska etika”, у: *Helenistička filozofija*, приредили Р. Gregorić, F. Grgić и М. Hudeljak Grgić, Kruzak, Загреб, 2005, стр. 128.

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ IV

Поставља се, међутим, питање да ли такво стање душевне хармоније искључује сваку активност или само активност која може да изазове душевни немир. Чак и ако душевно спокојство у здравом телу сматрамо сврхом свог живота, проблематично је како водити живот који искључује сваку узнемирујућу делатност и подразумева повлачење из сваке ситуације која нам може причинити бол,⁹⁵ будући да ниједан човек не може до танчина предвидети све животне ситуације, па самим тим ни оне које му могу нанети бол. Епикуров одговор на ово питање јесу бројни савети за вођење таквог живота, у којем можемо остварити истинску срећу која се састоји у непомућеном душевном спокојству и одржавању телесног здравља, што нас може учинити боговима на земљи. Премда ова оптимистичка пројекција нас може подстаћи да је остваримо, увек остаје као питање шта ако се случајним стицајем околности, који никако не можемо да контролишемо, догоди несрећа која ће засигурно нарушити наше спокојство.⁹⁶

Епикурејски савети могу се учинити врло корисним, употребљивим, па чак и консеквентним, будући да почивају на исправној процени шта нам може на дуже стазе донети психо-физичку хармонију, а шта не. У складу са разборитом „калкулацијом”, Епикур нас саветује да треба да тежимо радије душевним него телесним уживањима, јер су она дуготрајнија, да сва уживања треба да буду умерена, да треба задовољавати само нужне потребе попут глади, жеђи и обезбеђивања станишта, а не ненужне попут љубавних уживања и богаћења. Треба избегавати брачну и политичку заједницу, јер непредвидљивост међуљудских односа може довести до нарушавања властитог душевног спокојства.⁹⁷ Анализираћемо три епикурејска савета како бисмо указали на њихове готово очигледне слабости, чиме отварамо проблеме које Ксенија Атанасијевић није поставила, будући да је била интерпретативно беневољентна према овом грчком филозофу.

Од свих социјалних односа Епикур сматра да једино пријатељство доприноси еудајмонији.⁹⁸ Због пријатеља треба трпети највеће патње, па и

95 Уп. *Ep. Men.* 129–130.

96 Вишња Кнежевић је дала врло убедљиву критику слабих страна Епикурове теорије задовољства. Уп. *Visnja Knezevic, „Eudaimonia, Pleasure and the Defeat of Particularity“*, излагање на 31. међународној конференцији *The Possibility of Eudaimonia (Happiness and Human Flourishing) in the World Today*, одржаној у Атини 12–15. јула 2019. у организацији Међународне асоцијације за грчку филозофију и Међународног центра за грчку филозофију и културу.

97 Уп. Ксенија Атанасијевић, *Античка филозофија*, приредио Илија Марић, Београд, Плато, 2007, стр. 332–333.

98 Уп. *ibid.*, стр. 333–334.

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ IV

смрт. Излагање највећем болу због пријатеља чини се да није у сагласности са етичком позицијом по којој треба избегавати свако психичко узнемирење, из чега следи да Епикурова егоистичка етичка позиција, која добру пријатеља жртвује властити мир, тиме постаје алтруистичка, али престаје да буде себи консеквентна, будући да замењује оно што је сама дефинисала као највише добро и срећу неким другим добром. У прилог епикуровске етичке позиције, додуше, могли би се навести аргумент да пријатељство доприноси усаглашавању једног појединца са самим собом, те омогућава његово повезивање с другим људима у времену нестабилном у коме је живео Епикур. Осим тога, пријатељство је било једино прибежиште за појединца одсеченог из свих других форми заједништва и друштвености, а представљало је идеал епикурејцима који нису били само припадници једне филозофске школе, већ и пријатељи који су водили одређен начин живота.

Друга примедба коју бисмо могли упутити једном од Епикурових савета тиче се филозофије. Он, наиме, препоручује бављење филозофијом, јер нам она тачно и адекватно објашњава природни поредак ствари, те нас ослобађа од страха и сујеверја. Ако је епикурејска физика дошла до закључка да је васељена бескрајна, поставља се питање да ли би откриће неке нове планете или нове галаксије довело до осећања душевне узнемирености, ма како позитивна она била. Потом филозоф, који се суочава с проблемом који дуго не може да реши, чини се да тиме нарушава властито душевно спокојство. У тим случајевима, бављење филозофијом је у колизији са душевном неузнемиреношћу, те би се Епикуру могло пребацити то што филозофирање препоручује као нешто што би водило душевном миру. Уколико узмемо у обзир цитирани одељак из *Писма Менексену*, овај мој приговор може се довести у питање тако што би се казало да уколико филозоф реши неки проблем, чије је нерешавање изазвало душевну неравнотежу и бол, његово решавање га може довести до уживања.

Чини се да је у Епикуровој етици најпроблематичније то што врлине имају инструменталну вредност, то јест представљају средства за постизање душевног спокојства. Из тога следи да већу вредност има душевни мир појединца у односу на то да ли ће он бити, на пример, храбар и праведан човек, што би могло импликовати да би он зарад свог душевног мира могао постати и кукавица и неправедан човек. Другим речима, проблеми се не јављају онда када врлине омогућавају и доприносе остварењу еудајмоније. Проблем се јавља у конфликтним ситуацијама када је реализација онога што нам налаже врлина у сукобу са еудајмонијом, како је разуме Епикур, односно, са постизањем душевног спокојства.

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ IV

Замислимо две ситуације: прву, у којој епикурејац може да спасе живот свог пријатеља, и другу, где, такође, може да спасе живот невином познанику под претпоставком да обојицу јури психопата убица. Уколико пођемо од онога чему нас Епикур саветује, требало би да спасимо пријатеља, али не и невиног познаника, без обзира на то што би у оба случаја био урушен наш душевни мир. Овај пример нам показује да у два случаја, која су по свему иста, осим што је у једном угрожен наш пријатељ, а у другом познаник, поступамо на два различита начина – у једном случају праведно, ако у праведне радње спада спасити невиног човека од убиства, а у другом случају неправедно, будући да не спасавамо невиног човека, иако то можемо. Етика, која инструментализује вредности и врлине, може да се суочи са сличним проблемима.

Хеленистичке етике промишљају и дају савете човеку као појединцу који се повукао из јавности и окренуо самоме себи. Уколико филозоф увиди да у политичкој заједници, што почива на неправедним темељима, доминира корупција и стално кршење закона, поставља се питање да ли он треба да остане у политичком животу, активно се борећи за своја уверења, или пак да се из њега повуче и посвети се филозофији. Уколико се не може учинковито деловати у политичкој заједници, у којој живимо, није ли најбоље повући се из „буке и беса” политике, те радити оно што је у нашој моћи? Епикурова етичка позиција, сва окренута себи, а не и другима, могла би се разумети и као становиште које произилази из филозофског става да се треба повући из јавног живота, како би смо водили „теоријски живот”, који је, према Аристотеловом мишљењу, најсличнији божанском.

6. „Бесмртна смрт”⁹⁹ и весели богови

Најпознатији Епикуров аргумент јесте онај против страха од смрти који произилази консеквентно из његовог етичког савета да треба избегавати бол, било физички или душевни. Страх је рационалан уколико нас мотивише да се заштитимо од нечега што нам може изазвати бол, нанети штету или починити нам неко зло. Смрт нам не наноси ни бол ни задовољство, она је потпуно нестајање и нашег тела и душе и свих осећања, те самим тим када умremo не можемо да осетимо ништа, па ни бол, из чега

99 Уп. *ibid.*, стр. 327.

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ IV

следи да је ирационално и штетно плашити се смрти. Поврх тога, смрт нас врло често избавља и ослобађа од болова које осећамо док смо живи. Ова, како изгледа, сасвим једноставна и здравом разуму прихватљива мисао – у свој својој једноставности и оригиналном начину на који се артикулише – трајно је обележила рецепцију Епикурове филозофије.

У тексту „Песимизам Продика из Кеоса”,¹⁰⁰ Ксенија Атанасијевић скреће пажњу на једну одлику грчког мишљења, заступљену, како у филозофском мишљењу, тако и у песничким делима, а то је песимистичка слика о људској ситуацији. Премда се чини да опозитни појмови оптимизам/песимизам нису сасвим примењиви на тумачење грчког мишљења – које овакво разликовање не познаје нити га на тај начин артикулише – наша филозофкиња тачно уочава неку врсту константе од Хесиода до Епикура према којој се људска ситуација приказује као тешка, готово неиздржива. Такво радикално негативно промишљање вредности људскога живота истиче софиста Продик, који оправдава и самоубиство, полазећи од премисе да је човеков живот испуњен патњом од његовог рођења до смрти. Епикур не иде тако далеко у својим етичким промишљањима, без обзира на то што је његов живот био испуњен неиздрживим телесним боловима. Он сматра да је могуће постићи еудајмонију без обзира на спољашње околности, које могу утицати на нашу процену живота који водимо.

Премда је био материјалиста који сматра да је бесмислено плашити се смрти, да душа није вечна, да нема ни божије казне ни награде после смрти, Епикур није био атеиста. Постојање богова извео је из наших субјективних представа које имамо о боговима.¹⁰¹ Природа им је слична човековој, али је финија и савршенија. Епикурови богови су бесмртни, спокојни, ведри и вечито блажени, потпуно незаинтересовани за послове људи, живе у неком међусвету, не знајући за бол, не саосећају се са патњама човека.¹⁰² Ова творевина Епикурове фантазије је доиста јединствена, необична и пластично описана. Није, међутим, јасно у које је експанаторне сврхе Епикур увео у своју филозофију ова прекрасна и „достојанствена” створења? Они не објашњавају ниједан физички феномен, нити људима уливају било страх или наду. Које је њихово место у његовој филозофији? Ксенија Атанасијевић даје плаузибилно тумачење да су спокојна, достојан-

100 Уп. Ксенија Атанасијевић, *Античка филозофија*, приредио Илија Марић, Београд, Плато, 2007, стр. 220–223.

101 Уп. Xenia Atanassievitch, *L'atomisme d'Épicure*, Paris, Les Presses Universitaires de France, Paris, 1927, стр. 83.

102 Уп. *ibid.* 83.

ствена и истински срећна бића уведена као нека врста идеала ка којем би сваки човек требало да тежи, не зато што се богова плаши, него зато што себе чини срећним када опонаша њихов савршен спокој.

7. Завршна разматрања

Попут највеће српске филозофикиње, и највећи антички поборник хедонизма био је озлоглашен. Обоје су били оптуживани за нешто што нису чинили. Ксенија Атанасијевић није никога плагирала, већ само наводила тачне биографске податке, што се не могу плагирати – као да тиме њени тужитељи поручују да треба да наводимо погрешне податке ако нећемо да будемо плагијатори – као што ни Епикур није плагирао ни Демокрита ни киренаичаре. Није водио ни раскалашан живот какав му се приписивао. Сматрао је да треба задовољавати најнужније животне потребе, те је у складу са тиме и живео.

Ксенијина интерпретација Епикурове филозофије је подробна, консеквентна и у извесним моментима полемична; надасве, она је оригинална, релевантна и за данашње читаоце, о чему нам говори мишљење канадског филозофа Мишела Фурнијеа,¹⁰³ чије електронско писмо, уз његово допуштење, преносим у напомени. То што њена проблемска, полемичка и подробна расправа о Епикуру није до сада преведена са француског на српски језик, много тога говори не само о нашем менталитету, него и о нашој културној политици, коју не може сменити ниједна смена власти.

103 Мишел Фурније ми је написао о књизи Ксеније Атанасијевић *L'atomisme d'Épicure* [Епикуров атомизам] у електронском писму следеће речи:

„Hi Irina, I was finally able to open the pdf on my computer. This book is incredible. My own view is that Gassendi's 'active matter' is a true interpretation of Epicurus, but Atanasijevich's argument about Epicurus taking the first step toward the idea of a monad, based on Bruno's reception, is even more compelling. Connecting this to the clinamen and insisting that Epicurus' is not a blind materialism is very much what I wish to argue. I am very inspired by this book and immensely grateful to you for sending it to me.

yours,

Michael

Dr. Michael Fournier

Associate Professor and Chair

Department of Classics

Dalhousie University“

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ IV

У својој интерпретацији, како смо видели, Ксенија критички преиспитује готово све Епикурове оригиналне доприносе атомизму, нарочито његову теорију о миними, најмањем конституенту атома, што по себи не постоји, али којим се зауставља замислива деоба атома. На тај начин што је показао „да коначно тело не може садржавати бесконачан број делова”, Епикур је утврдио „постојање апсолутно најмањег дела тела”,¹⁰⁴ што су миниме. Поврх тога, она је Епикуров атомизам учинила актуелним, како у филозофском смислу, видећи у њему претечу монаде, тако и у научном смислу. Такве актуелизације су, наравно, увек отворене за расправу.

Ксенија Атанасијевић плаузибилно тумачи и Епикурову етику како у историјско-филозофском контексту, тако и садржај његовог углавном погрешно – често намерно – схваћеног хедонизма. Она нам јасно показује како озлоглашени Епикур – оптуживан за раскалашни хедонизам – истинску срећу види у разборитом, умереном и статичком уживању, што је непомућено стање душе, ослобођене од умишљених страховања и узалудних нада. Она нам показује и то да је Епикур – који се бавио интензивно појмом задовољства и бола зато што је и сам живео са неиздрживим телесним боловима – истицао да су душевна задовољства, као постојанија, вреднија од физичких. Могло би се чак и рећи да душевна задовољства помажу људима да некако претрпе телесне болове. Шта би то могло да значи? Ако филозофија производи душевно задовољство, онда она својим објашњењем телесних болова омогућава да их боље разумемо и показује како да са њима живимо, уколико их је немогуће излечити. У том смислу се може рећи да душевне, менталне активности, које омогућавају исправно разумевање ствари, у овом случају телесних болова, помажу да дођемо до некаквог смирења чак и ако не можемо сасвим да „укинемо” телесне болове. То нам показује и слика Епикурове смрти коју тако живо приказује наша филозофкиња. Наиме, Епикур је преминуо с ведрином и спокојством у души иако је претходно трпео велике телесне болове. Ако је ова прича тачна, додала бих да је спокојство на Епикуровом лицу показивало, како се чини, задовољство тиме што се смрћу ослобађа од свих телесних патњи које је трпео. Из свега овога, заједно са Ксенијом Атанасијевић, можемо да закључимо да је Епикурова етика много више мотивисана његовим промишљањем властите животне ситуације него плагирањем неког другог становишта.

104 Уп. David Sedley, „Epikurovska fizika”, у: *Helenistička filozofija*, приредили Р. Gregorić, F. Grgić и М. Hudeljak Grgić, Kruzak, Загреб, 2005, стр. 83.

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ IV

Ксенија Атанасијевић истиче сву оригиналност и релевантност Епикурове филозофије у целини коју настоји да сагледа, како у историјско-филозофском контексту, тако и у њеном утицају на потоње филозофе и научнике. Па ипак, ни његова физика ни етика, којима се Ксенија најтемељније и најдуже бавила, не измичу оштрици њеног критичког пера. Она види слабости у Епикуровој аргументацији, нарочито када је реч о његовом атомизму. То што је размишљала критички, те није дозвољавала да ичији ауторитет угрози аутономију њеног мишљења, јесте можда кључна карактеристика филозофског дела Ксеније Атанасијевић.

Irina Deretić
Faculty of Philosophy
University of Belgrade

Ksenija Atanasijevic on Epicurus: Atomism and Hedonism

Abstract: Ksenija Atanasijevic was not only the first female lecturer at the University of Belgrade but also the first expert in the Ancient Greek Philosophy. In this paper, I will not engage with all of her writings about Ancient Greek thought. Instead, I will place the emphasis on her interpretation of Epicurus, because her best and most profound works are dedicated to his philosophy, including her book on the Epicurus's atomism written in French under the title *L'atomisme d'Épicure*. I will critically discuss the consistency, plausibility, and relevance both of her interpretations of Epicurus, and his ethics and doctrine of minima.

Key words: Ksenija Atanasijevic, Epicurus, atomism, doctrine of minima, pleasure